

Könül SADIQOVA

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-7178-3738>

E-mail: k1o1n1u1l@gmail.com

konulsadiqova@anas.az

MƏCNUN OBRAZI ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏRDƏ

“Leyli və Məcnun” hekayəsi olduqca heyratamizdir. İ.Y.Kraçkovski yazır: “XI əsrin ortalarında fars səyyahı olan Nasiri Xosrova bədəvilər Taif ətrafında dağılmış bir yer göstərirlər və deyirlər ki, bura Leylinin yaşadığı yerdur. Hələ indiki dövrlərdə də səyyahlar suriyalı bədəvilərdən əl-Muləvvəhənin oğlu, Bəni-Amir qəbiləsindən olan və Leylini sevərək onun ayrılığından səhralarda ölən əmir Qeys barəsində yayılan əfsanəni eşitdiklərini deyirlər.” [6, s. 234]. Bu əfsanə haqqında ilk dəfə Azərbaycanda Nizami, orta Asiyada isə Nəvai yazmışdır. Ərəblər onlar haqqında olan şerləri bilmədikləri üçündür ki, bu əfsanə barəsində XII əsrə qədər bizə aydın olmayan məlumatlar vardır. Ancaq şübhə yoxdur ki, əsas mənbə bu barədə VII əsrdə yaşayan ərəblərdir. Nizaminin bu mövzunu işlərkən yerli folklor mənbələrindən başqa, yazılı qaynaqlardan da geniş istifadə etməsi əsər boyu özünü aydın hiss etdirir. Poemanı ərəb mənbələri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, Nizami Leyli və Məcnun haqqındakı xırda və pərakəndə, quru və bədii cəhətdən sönük olan müxtəlif rəvayətləri böyük ustalıqla birləşdirmiş, demək olar ki, heç nəyi atmamışdır.

“Leyli və Məcnun” poeması mövzusu kimi ərəblər tərəfindən çox az araşdırılmışdır. Nizami Gəncəviyə bağlı araşdırmaları Y.Ə.Bertels, 20-ci illərdə isə Y.Marr tərəfindən ərəb divanı olan Məcnunun divanı öyrənilmişdir.

Məcnunun hekayəsinin ilkin forması barəsində olduqca çox məlumatlar və müxtəlif mənbələr vardır, lakin verilən məlumatların çoxu dağınıq və yarım işlənmiş formada. Bəzi mənbələr elmə yaxşı məlumdur, müəyyən bir qismi isə ümumiyyətlə tədqiq edilməmişdir. İlk növbədə Məcnun haqqında yazılmış tarixi və ədəbi əsərlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu mənbələrin arasında əsas baza Əbu-l Fərac İsfahaninin (ö.357/967) “Kitabul əğani” (“**كتاب الاغانى**”) və İbn Quteybənin (276/889) “Kitabuş-şi’r” (“**كتاب الشعر**”) əsərləridir. Hər iki müəllifin həyatı arasında 100 ilə yaxın bir zaman vardır. Kraçkovskinin kitabında yazılana əsasən demək olar ki, “hər iki mənbənin tədqiqindən aydın olur ki, İbn Quteybənin kitabında nisbətən az məlumat verilmişdir və dəqiq deyil. İsfahani isə, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə geniş yer verməklə yanaşı, həm şifahi, həm də yazılı mənbələrə toxunmuşdur. Onun bu dəqiqliyi olmasaydı, biz, X əsrə qədər ki Məcnunun hekayəsi haqqında belə əminliklə mühakimə apara bilməzdik.” [6, s.235] Bu hekayənin əslə və harada yaranması ilə bağlı dəqiq məlumat olmasa da, Məcnuna qoşulan şerləri ilk dəfə toplayanlar İbn Davud İsfahaninin (ö.870) “Kitabuz-zəhra” (“**كتاب الزهراء**”) əsəridir. Fars ədəbiyyatının Məcnun şerləri ilə tanışlığı “Kitabul əğani” vasitəsilə olmuşdur.

“Leyli və Məcnun” haqqında bizə gəlib çatan böyük əsərlərin sırasında ilk yerdə İbn Sərracın (418/1106) “Məsari-l uşşaq” (“**مصارع العشاق**”) poeması, digəri isə Əbu Bəkr əl-Valibinin “Məcnun divanı” (“**ديوان قيس ابن ملاوح بمجنون ليلى**”) gəlir. Əl-Valibinin divanın iki nəşri ilə rastlaşdıq. Bir nəşr 1999-cu ildə Livanda-Beyrutda nəşr edilmişdir və “Divanu Qeys İbn Mulavvəh Məcnun və Leyla” (“**ديوان قيس ابن الملوح مجنون و ليلى**”) [7], digəri “Məcnun divanı” (“**ديوان بمجنون ليلى العامرية**”) adlanır və 1922-23-cü (h.1341) illərdə nəşr edilmişdir. [8] Hər iki divanda Əbu Bəkr əl-Valibi tərəfindən toplanmış şerlər yer alır.

Bilindiyi kimi, bir şairin lirik şeirlərinin toplandığı məcmuə divan adlandırılmışdır. Lakin divanın tərtibində mütləq əməl edilməsi lazım olan prinsiplər vardır, şeirlər, qəfiyə hərfləri üzrə əlifba sırası və ya janrlara görə düzülməli idi. Məcnun şeirlərinin toplandığı kitabda belə bir prinsip yoxdur. Burada Məcnun ləqəbli şair Qeys ibn Müləvvəhin sevgisiylə bağlı əhvalatlar verilməklə onun şeirləri cəmlənmişdir. Bu baxımdan İ.Y.Kraçkovskinin kitabı sərbəst olaraq “Məcnun haqda povest” adlandırmağı müəyyən qədər məzmununa uyğun gəlir. Ancaq bu ad Məcnun şeirlərinin incə lirizmini, romantik pafosunu əhatə etmir [4, s. 594]. Divanın “Divanu Qeys İbn Mulavvah Məcnun və Leyla” adlı Beyrut nəşrində bu məlumatlar verilmişdir: “Əlimizdə olan bu divan uzri qəzəlidir və ərəb qəbiləsi olan Bəni Amir qəbiləsinə mənsubdur, qəbilə Hicazın şimalında bir kənddə yerləşmişdir. Divanda olan şeirlər qısaldılmayıb, əksinə Nəcd və Hicaz qəbilələri tərəfindən, xüsusilə Bəni Amir qəbiləsində çox yayılmışdır.” [8, s.12]. Professor doktor Şövqi Daif tərəfindən hər iki bədvi qəbilə arasında yayılmış bu uzri şeirlər toplanaraq nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır:

1. İslamın gəlişi və yayılması ilə səhrada bədvi həyatı
2. Bu qəbilələrin şəhər həyatından, dəbdəbəindən uzaqlığı divan [7, s. 14].

Həmçinin filoloqlardan əl-Mubarrad (285/998), əl-Vaşsa (325/998), İbn Əbur-Rəhim (328/939) kimi ədiblərin adlarını da çəkmək olar ki, onlar öz şeirlərində Məcnundan sitatlar gətirmişdilər.

Əbu Bəkr əl-Valibinin “Məcnun haqqında divan”ı M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-1939 şifrəsi altında qorunub saxlanılır. Divanın sonunda qeyd edilir ki, h.1245(1829)-ci ildə mübarək ramazan ayının 9-da cümə günü tamamlanmışdır. [1] Eyni divan həmçinin B-376 şifrəsi altında saxlanılan və 1257-ci ildə tamamlanmış bir məcmuənin içərisində də toplanmışdır. Daş basmalar 3 kitabdır. Hər biri ayrılıqda şifrələnmişdir [8]. Bir kitab 1273-cü ildə, digəri Təbriz mətbəəsində 1289-cu ildə və üçüncü kitab 1294-cü ildə basılmışdır.

Qeys ibn Müləvvəh təqribən 689-700-ci ildə yaşamış “Uzri” şair (saf sevgi haqqında şeirlər yazan) kimi tanınan ərəb şairidir. “Uzri” eşq və onun poetik təcəssümü olan “Uzri” qəzəl anlayışı öz adını ərəb qəbiləsi olan “Banu”dan götürmüşdür. Bəzi mənbələrdə Məcnunun ümumiyyətlə yaşamadığını, xəyali biri olduğunu çatdıran məlumatlar vardır. Y.E. Bertelsin tədqiqatlarına əsasən bəzi ərəb mənbələri dastanın qəhrəmanı Qeys İbn Müləvvəh Məcnunu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər, Məcnunun (Qeysin) həmçinin tarixi bir fiqur olduğu da deyilir. Mənbələrdə onun Bəni Amir qəbiləsindən olduğu bildirilir. Əsl adı Qeys ibn Müləvvəh (və ya Qeys ibn Muad) idi. O Leylini dəli kimi sevirde deyə onu “Məcnun” adlandırırdılar. İbn Quteybənin “Kitabuş-şir və şuara” (كتاب الشعر والشعراء) adlı kitabında ilk dəfə bu məqama toxunulmuşdur. Bu baxımdan ərəb mütəfəkkirlərindən İbn Hakim əl-Qalbi (ö.764), İbn Hişam əl-Qalbi (ö.819) və bir çox ərəb tarixçiləri də yazmışdır ki, Məcnun tarixi şəxs deyil, onun adı rəmzi xarakter daşıyır, o əziyyətli sevginin simvoludur. Deyilir ki, bu şeirləri, gənc və sevgidən əziyyət çəkən və həmin dövrdə yaşayan, Bəni Uməyyad qəbiləsinə məxsus, Məcnun ləqəbi ilə yazan biridir. Şərqsünas alim Karl Brokelman özünün “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabında yazır ki, Qeys İbn Müləvvəh Məcnun Bəni Amir təxminən 689-cu ildə vəfat etmişdir. Tədqiqatçı həmçinin qeyd edir ki, Qeysin dastanı Cəmil və Buseynənin həqiqi sevgi hekayəsinin işığında yaradılmış məhəbbət hekayələrinin cəmidir [6, s. 45]. Beləliklə, 7-ci əsrin ikinci yarısından etibarən, ərəb poeziyasında Muncili (mungli) şeirləri Məcnun təxəllüsü altında geniş şəkildə yayılmışdır. Zaman keçdikcə Məcnun əfsanələri, hekayələri üzə çıxdı və fərqli formalarda yayıldı.

Dahi Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” dastanının əsasını qoyarkən ona mexaniki yanaşmamışdır. Dağınıq rəvayətlərdən, kamil, yetkin və ölməz bir məhəbbət dastanı yaratmışdır. İbn Kuteybə, Əbülfərəc İsfahani, Əl-Valibi kimi

müəlliflərin əsərləri ilə Nizami poemasını müqayisə edən alimlər bu qənaətdədirlər ki, Nizami bu ölməz əsərini yazarkən həmin müəlliflərin əsərlərindən faydalanmışdır. Şair Azərbaycanda, eyni zamanda İran da geniş yayılan əfsanələrdən bəhrələnməmiş deyildir [3, s. 15]. XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin tez-tez sadıq, nakam sevgililər kimi Leyli və Məcnunu xatırlaması göstərir ki, Leyli və Məcnun haqqındakı əfsanə ədəbi dairələrdə Nizami əsəri yazılandan çox-çox əvvəl məlum və məşhur imiş. Qətranın özünün də Məcnun haqqında ərəb mənbələrindən məlumat alması mümkündür. Onun bu məsələdə sərbəst hərəkət etməsi, oxucuya məlum, məşhur hadisə kimi Leyli və Məcnunu xatırlaması isə əfsanənin ərəb mənbələrindən əlavə ədəbi ictimaiyyət arasında da geniş yayıldığını təsdiq edir. XI əsr İran şair və nasiri Nasir Xosrov da bu əfsanənin maraqlı olduğunu qeyd edir, lakin onu daha çox bədəvi ərəblərin mühiti ilə əlaqələndirir, Taifdə Leylinin yaşadığı qəsrin xarabalıqlarını göstərdiklərini, maraqlı hekayələr danışdıqlarını yazır. Nizami Gəncəvi əsərlərində miniaturaları tədqiq edən, müasir ərəbdilli müəlliflərdən biri professor doktor Məmduh Abdu-l Ceyyid Şəhba bu barədə 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi əsərində Qeys-Məcnun obrazını tədqiq etmiş və Nizami Gəncəvinin Azərbaycan əsilli olduğunu xüsusi vurğulayaraq, yazı dilinin dövrün tələbinə uyğun olaraq fars dili olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin Nizaminin ərəb dilini gözəl bildiyini qeyd edib, əsəri yazarkən ilkin ərəbdilli əfsanələrə əsasən yazılma tarixinə xüsusi nəzər yetirdiyini bildirmişdir [9, s. 297-298]. Nizaminin bu mövzunu işlərkən yerli folklor mənbələrindən başqa, yazılı qaynaqlardan da geniş istifadə etməsi əsər boyu özünü aydın hiss etdirir. Poemanı ərəb mənbələri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, Nizami Leyli və Məcnun haqqındakı xırda və pərakəndə, quru və bədii cəhətdən sönük olan müxtəlif rəvayətləri böyük ustalıqla birləşdirmiş, demək olar ki, heç nəyi atmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ƏYİ: B-1939, əl- Valibi, Əbu Bəkr - ديوان قيس ابن الملو مجنون و ليلى
2. ƏYİ: B- 376, əl-Valibi, Əbu Bəkr - ديوان بمجنون ليلى العامرية
3. Gəncəvi N., Leyli və Məcnun, tərc.: S.Vurğun. – Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 səh.
4. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu-25, Həmidov İ. ,Nizami "Leyli və Məcnun"unun ərəb qaynaqları, Bakı, "Elm", 2021, 984 səh.
5. Бертельс, Е. Источники Лейли и Меджнун Низами. \ Низами: Сборник первый. – Азернешр, Баку, – 1940.
6. Крачковский, И.Ю.- Избранные сочинения, 2. Том. М.-Л.,1956, с.593
7. ديوان العاشق المحب الوامق قيس بن الملوح الشير بمجنون ليلى العامرية \ جمع الاديب ابي بكر الوالبي, ١٣٤١ محرم
8. ديوان قيس ابن الملوح, مجنون ليلى , رواية ابي بكر الوالبي \ دار الكتاب العلمية \ بيروت - لبنان
9. ممدوح عبد الجيد شهبة, القيم الخمالية و التعبيرية و منمنمات المنظومة الخمسة,الجزيرة-القاهرة ٢٠١٦

Конул САДЫГОВА

ОБРАЗ МЕДЖНУНА В АРАБСКОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Лейли и Меджнун, арабские источники, Диван Меджнуна, Кайс ибн аль-Мулаввах

В статье исследуются арабские источники поэмы Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун» и рассматриваются основные этапы формирования легенды о Кайсе ибн аль-

Мулаввахе (Меджнуне) и Лейле. На основе трудов И.Ю.Крачковского, Е.Э.Бертельса, а также арабских авторов Абу-ль-Фараджа аль-Исфахани, Ибн Кутайбы и Абу Бакра аль-Валиби анализируются исторические, литературные и фольклорные предпосылки возникновения знаменитого сюжета. Особое внимание уделяется рукописным и печатным версиям «Дивана Меджнуна», сохранившимся в различных изданиях и рукописных собраниях. В статье показано, что легенда о Лейли и Меджнуне существовала задолго до Низами и была широко распространена в арабской литературной среде. Вместе с тем подчеркивается, что Низами не ограничился простым пересказом известных преданий, а создал оригинальное художественное произведение, объединив разрозненные источники в целостную философско-поэтическую систему. Исследование подтверждает глубокое знакомство поэта с арабской литературной традицией и его выдающуюся роль в превращении локальной любовной легенды в произведение мирового литературного значения.

Konul SADIGOVA

THE IMAGE OF MAJNUN IN ARABIC-LANGUAGE SOURCES SUMMARY

Keywords: Nizami Ganjavi, Layla and Majnun, Arabic sources, Majnun's Divan, Qays ibn al-Mulawwah

The article examines the Arabic sources of Nizami Ganjavi's poem "Layla and Majnun" and explores the historical development of the legend of Qays ibn al-Mulawwah (Majnun) and Layla. Drawing upon the studies of I. Yu. Krachkovsky, E. E. Bertels, as well as the works of Abu al-Faraj al-Isfahani, Ibn Qutaybah, and Abu Bakr al-Walibi, the paper analyzes the literary, historical, and folkloric foundations of this famous love story. Particular attention is paid to the manuscript and printed versions of Majnun's Divan preserved in various collections and editions. The study demonstrates that the legend of Layla and Majnun had been widely known in Arabic literary circles long before Nizami. However, Nizami did not merely reproduce existing narratives; he transformed scattered traditions into a coherent poetic and philosophical masterpiece. The article highlights the poet's profound familiarity with Arabic literary heritage and emphasizes his creative contribution to elevating a local love legend into a universal work of world literature. The findings confirm the significance of Arabic sources in shaping Nizami's poem while underscoring the originality of his artistic vision and literary achievement.

Daxil oldu: 21.05.2026-ci il